

Frans Hartensveld

Geroepen is de mens

Over Abraham Joshua Heschel

© 2014 Uitgeverij Kok – Utrecht
www.kok.nl
Omslagontwerp Garage BNO
Opmaak binnenwerk ZetSpiegel, Best
ISBN 978 90 435 2350 9
ISBN e-book 978 90 435 2351 6
NUR 700

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inleiding

Leven en werk

Abraham Joshua Heschel werd op 11 januari 1907 in Warschau geboren. Hij stamde uit een beroemd chassidisch geslacht, waaruit verschillende vooraanstaande chassidische rabbi's zijn voortgekomen. Tot zijn voorvaderen behoorden rabbi Dov Baer, de 'grote Maggish', de opvolger van de Baal Shem Tov, de stichter van de chassidische beweging (een mystieke stroming in het jodendom in de achttiende eeuw), en rabbi Levi Jitschak Derbaremdiger (de Barmhartige), beter bekend onder de naam van zijn stad: Levi Jitschak van Berditshev, van wie gezegd werd dat zijn verhalen, gesprekken en gebeden 'met een glimlach en met liefde' werden herhaald.

Opgegroeid in de besloten godsdienstige wereld van joodse vroomheid, maakte Heschel zich in zijn kinder- en jeugd-jaren twee dingen eigen die duidelijk naar voren komen in zijn later gepubliceerde werken: een grondige kennis van zaken en een goed begrip van het joodse leven en denken.

Hij genoot een traditioneel-joodse opvoeding, waarin hij zich de rabbijnse literatuur al gauw eigen maakte.

Op 10-jarige leeftijd was hij al uitstekend thuis in de wereld van de tora, had hij al inzicht in de fijnzinnige dialectiek van de talmoed en was hij eveneens ingewijd in de wereld van de joodse mystiek, de kabbalah.

Dit alles was niet alleen het resultaat van boekengeleerdheid, maar vooral van het leven te midden van mensen die er zeker van waren 'dat alles heenwees naar iets transcendent, dat de tegenwoordigheid van God een dagelijkse ervaring en de heiliging van het leven een dagelijkse taak was'.

Op 20-jarige leeftijd verliet Heschel deze besloten wereld van traditioneel-joods leven, nadat hij zich nog in Polen had voorbereid op een universitaire studie, welke hij ging volgen aan de Universiteit van Berlijn en de Hochschule für die Wissenschaft des Judentums. In Berlijn ervoer hij als student de spanning tussen de gangbare westerse filosofie en het joodse denken en kende hij aanvankelijk momenten van grote eenzaamheid en verwarring. Tegelijkertijd heeft zijn fascinatie voor het bruisende Berlijn als centrum van cultuur de basis gelegd voor een ongekend brede culturele en sociale belangstelling. Toch zouden zijn studie-activiteiten zich hoofdzakelijk gaan concentreren rond jodendom en filosofie.

Op de hogeschool gaf hij weldra les in Talmoedica en de publicatie van zijn *Maimonides* (1935), een biografie en interpretatie van deze grote middeleeuwse filosoof en wetsgeleerde, vestigde zijn reputatie als een uitstekend geleerde, een begaafd en helder schrijver en een meester in het Duitse proza. Heschel geldt als een schrijver met een herkenbare literaire stijl, ongeacht in welke taal hij schrijft. Hij schrijft even gemakkelijk in het Engels, Duits, Hebreeuws en Jiddisch.

Zijn studie over het Hebreeuwse profetische bewustzijn, waarop hij aan de Universiteit van Berlijn was gepromoveerd, werd in 1936 gepubliceerd door de Poolse Academie voor Wetenschappen en werd door vooraanstaande Bijbelgeleerden uit die tijd als een voortreffelijke bijdrage beschouwd. Dit boek geldt nog steeds als een standaardwerk over de profeten.

In 1937 wees Martin Buber Heschel aan als zijn opvolger aan het Vrije Joodse Leerhuis, dat gesticht was door Franz Rosenzweig in Frankfurt aan de Main. Daar doceerde Heschel en leidde hij een aantal onderwijsactiviteiten in het kader van de laatste fase van de gedenkwaardige Duits-joodse culturele renaissance, welke opbloeiende tijdens het naziregime en abrupt ten einde liep door de 'Kristallnacht' van 10 novem-

ber 1938 en de daaropvolgende 'uitroeiingspolitiek' van de oorlogsjaren.

In oktober 1938 had er al een massadeportatie van Poolse joden plaatsgevonden. Onder de weggevoerden bevond zich ook de toen 31-jarige Heschel. Gedurende enkele maanden verbleef hij, ontheemd, in een barakken- en tentenkamp in een niemandsland aan de Poolse grens, want de joden konden aanvankelijk niet terug naar Polen.

Eenmaal daar terug, doceerde hij acht maanden aan het Instituut voor Joodse Studies, het opleidingsinstituut voor joodse leraren en rabbi's.

Een uitnodiging van het Hebrew Union College te Cincinnati in de Verenigde Staten zorgde ervoor dat hij nog juist op tijd naar Londen kon 'emigreren', waar hij het Institute for Jewish Learning stichtte. Na een kort verblijf aldaar vertrok hij in 1940 naar de Verenigde Staten om tot 1945 aan het Hebrew Union College hoogleraar te blijven.

In dat jaar werd hij hoogleraar joodse ethiek en mystiek aan het Jewish Theological Seminary te New York, welke functie hij vervulde tot aan zijn dood. Dit opleidingsinstituut, in 1886 gesticht, heeft een aantal belangrijke figuren binnen een van de grote bewegingen in het Amerikaanse jodendom, het 'Conservative Judaism', voortgebracht. Het woord 'Conservative' kan niet zonder meer vertaald worden met ons woord conservatief. Het betekent iets anders dan wat wij gewoonlijk conservatief noemen. Het 'Conservative Judaism' is van mening, aldus Heschel, die als een van haar belangrijkste woordvoerders geldt, dat 'de opvatting dat iedere jota van de wet van Mozes op de Sinai geopenbaard is, een ongerechtvaardigde uitbreiding betekent van het rabbijnse begrip der openbaring'. God is de bron van de openbaring, maar Hij werkt door mensen wier vermogen om de goddelijke openbaring te verstaan van hun persoonlijk inzicht afhangt en van de voorwaarden van hun tijd, waar zij onvermijdelijk kinderen van zijn. Deze stroming wordt daarom enerzijds gekenmerkt door een trouw aan de

traditie, maar anderzijds door een zoeken naar een eigentijdse motivatie. Het gaat niet zozeer om het vervullen van voorschriften als wel om het gaan van een weg waarin de mens zich verbonden weet met een spirituele orde waarin afzonderlijke handelingen, gedachten en gebeurtenissen een samenhangend geheel vormen. Dit gezichtspunt zou het centrale thema in Heschels latere leven en werk gaan vormen.

Heschel werd in de Verenigde Staten een veelgevraagd spreker en gaf gastcolleges op tal van universiteiten.

Gedurende de laatste tien jaar van zijn leven koos hij openlijk partij in tal van sociale, maatschappelijke en politieke vraagstukken, wat hem niet altijd in dank werd afgenomen. In 1963 leidde zijn oproep tot actie ten behoeve van de Russische joden tot het vormen van de Amerikaanse Conferentie voor de Sovjet-joden. Hij speelde een vooraanstaande rol in de moeizame onderhandelingen tussen joodse groeperingen en de Rooms-Katholieke Kerk vóór en tijdens het Tweede Vaticaans Concilie. Zo werd hij op 14 september 1964 in een speciale audiëntie door paus Paulus VI ontvangen om te pleiten voor een krachtiger en rechtvaardiger verklaring van het concilie ten aanzien van de positie van de joden. In 1965 nam hij naast Martin Luther King deel aan de mars naar Montgomery voor gelijke burgerrechten voor zwarten en blanken. Hij was een van de oprichters van de organisatie van 'Geestelijken tegen de Vietnamoorlog' en hij koos partij voor dienstweigeraars. In tegenstelling tot zijn meeste geloofsgenoten verzette hij zich tegen de herverkiezing van Richard Nixon als president.

Het leven van de tora was voor Heschel belangrijker dan de studie van de tora en hij heeft dit zelf voor willen leven. Na de Zesdaagse Oorlog deed een gebrek aan sympathie en de soms uitgesproken vijandige houding jegens de staat Israël van de kant van een aantal liberale christelijke godsdienstleiders hem besluiten tot het schrijven van zijn boek: *Israël: An Echo of Eternity*, dat in 1968 verscheen. Op maandag 18

december 1972 overhandigde Heschel het complete manuscript van *A Passion for Truth*, wat zijn laatste boek zou worden, aan zijn uitgever.

Vijf dagen later, in de nacht van vrijdag 22 op zaterdag 23 december 1972, nadat zijn vrouw de sabbatskaarsen nog had ontstoken, overleed hij in zijn huis te New York. Zijn naaste verwanten houden de herinnering levend aan een voorbeeldige vader en echtgenoot.

Centrale thema van zijn godsdienstfilosofie

Uit Heschels werk blijkt een zeer breed georiënteerde interesse en een grote geleerdheid. Hij schreef over het joodse denken in de middeleeuwen, verdiepte zich in vroege chasidische geschriften en manuscripten, beschreef onderwerpen uit de geschiedenis van deze beweging, behandelde het probleem van het gebed voor de moderne mens, deed onderzoek naar het vraagstuk van de openbaring en de betekenis van de tora in het vroege rabbijnse denken, en voltooide een zeer gedetailleerd werk over de Kotzker rebbe (rabbi Benachem-Mendel van Kotzk).

Maar zijn centrale interesse en onderzoeksthema lag op het terrein van de godsdienstfilosofie. Centraal staat bij Heschel de verheldering van de basisproblemen van de godsdienst, zoals deze de moderne mens aangaan. Hij definieert godsdienst als 'een antwoord op de uiterste vragen van de mens'. Deze vragen ontstaan vanuit de essentiële levensproblemen, waarmee de mens geconfronteerd wordt. Het is de primaire taak van de godsdienstfilosofie om de vragen te herontdekken waarop de godsdienst een antwoord is. Waar de vragen uit het gezichtsveld verdwijnen, wordt het antwoord van de godsdienst irrelevant. De wijsbegeerte in casu de godsdienstfilosofie kan ons van dienst zijn bij het opsporen van de (vergeten) vragen. Heschel heeft als voornaamste bezwaar tegen de (conceptuele) theologie dat deze niet uitgaat van problemen, maar van dogma's en de noodlottige vergissing

heeft begaan 'de daden van het godsdienstig bestaan te scheiden van de uiteenzettingen daarover'.

Overigens kan de wijsbegeerte de godsdienst niet vervangen, want waar de wijsbegeerte de nadruk legt op het probleem, legt de godsdienst de nadruk op de persoon. De mens als persoon staat voor de belangrijke taak een antwoord te vinden op de uiterste vragen van het leven. Slechts in de beschouwing van de concrete realiteit waarin de mens leeft kan godsdienst begrepen worden. Met deze taak komt de mens naar het oordeel van Heschel nooit klaar. Heschel wijst dan ook elke vorm van fundamentalisme af, want de fundamentalist meent dat alle uiterste vragen al beantwoord zijn. Ook op de logisch-positivisten heeft hij kritiek, want zij houden vol dat alle uiterste vragen zinloos zijn.

God en de mens in interrelatie vormen de kern van Heschels godsdienstfilosofisch denken. De concrete realiteit waarin deze interrelatie zich afspeelt en waarop Heschel zijn onderzoek richt kan nooit worden beschreven door een of ander deductief systeem van begrippen en beweringen, zoals dat in het conceptuele denken gebruikelijk is, maar vereist een situationeel denkkader. Waarom? Heschel zegt zelf:

'Conceptueel denken is een wijze van redeneren, situationeel denken sluit een innerlijke ervaring in; door een oordeel te vellen over een kwestie valt de persoon zelve onder het oordeel. Conceptueel denken is op zijn plaats wanneer we trachten om onze kennis van de wereld te vergroten. Situationeel denken is nodig wanneer we ons de moeite getroosten kwesties te begrijpen waarvoor we ons bestaan zelf op het spel zetten.'

Het begin van situationeel denken is niet twijfel of onbevooroordeeldheid, zoals in het conceptuele denken het geval is, maar verwondering, ontzag, betrokkenheid. De situationele denker beseft dat hij verwickeld is in een situatie die doorzien moet worden en waarbij hij zelf als persoon be-

trokken is. Het probleem van de godsdienstfilosofie is niet hoe de mens in het algemeen komt tot een verstaan van God, maar eerder hoe wij kunnen komen tot een verstaan van God.

De centrale vraag in Heschels godsdienstfilosofie is: hoe vindt de mens, wanneer hij de wereld hier en nu gadeslaat, de weg naar een besef van God? Heschel vindt deze weg in de Bijbel en om het bijbelse antwoord te begrijpen moeten we eerst proberen vast te stellen wat de wereld voor ons betekent en trachten te begrijpen welke de basiscategorieën zijn volgens welke de Bijbel de wereld beschouwt. De belangrijkste vooronderstelling daarbij is dat de mens, hoewel hij deel uitmaakt van de wereld, in relatie kan treden met een God die groter is dan de wereld en deze transcendeert. In en door de relatie van God met de mens kan de mens tegelijk beeld en symbool van God zijn. Vanuit het besef beeld en symbool van God te zijn kan de mens antwoorden door waarachtig mens te worden, dat wil zeggen door in zijn daden het leven in al zijn dimensies te heiligen. De volgende hoofdstukken handelen dan ook respectievelijk over de relatie mens en wereld, over de relatie mens en God, en over menszijn.

I. Mens en wereld

Dit hoofdstuk handelt over de verhouding van de mens tot de wereld. Heschel wil laten zien hoe de bijbelse mens de grootsheid van de schepping heeft beseft. Dit besef is volgens hem vrijwel verdwenen uit de geest van de moderne mens en in zijn denken over de relatie mens en wereld staat de vraag centraal hoe wij dit besef in de wereld van vandaag kunnen hervinden. De Bijbel is daarbij voor Heschel een onmisbare bron en gids. De grootsheid van de schepping komt in de Bijbel tot uitdrukking in het besef van het verhevene, het mysterie en de heerlijkheid daarvan en de bijbelse mens heeft daarop respectievelijk gereageerd in verwondering, ontzag en geloof. Al deze woordparen verwijzen naar de dimensie van het onuitsprekelijke, het onzegbare: woorden schieten de bijbelse mens tekort om deze overweldigende ervaring van de grootsheid van de wereld te kunnen uitdrukken.

In deze ervaring van het onuitsprekelijke kan echter de ziel van de mens zich openen voor een houding, waarin de vraag omtrent God kan worden gesteld.

Kracht, schoonheid en grootsheid

Wat zien we als we de wereld zien? Drie aspecten van de natuur eisen onze aandacht op: haar kracht, haar schoonheid en haar grootsheid en met elk van deze drie aspecten correspondeert een manier waarop we op de wereld betrokken kunnen zijn: we kunnen ten volle van haar mogelijkheden gebruik maken, we kunnen van haar genieten en we kunnen haar in ontzag aanvaarden.

Heschel laat zien dat in de geschiedenis van de beschaving de verschillende aspecten van de natuur de gaven van de

mens in beweging hebben gebracht: soms hebben haar kracht, soms haar schoonheid en zo nu en dan haar grootsheid zijn geest aangetrokken. In onze tijd wordt volgens Heschel de beheersing van en de macht over de natuur als het voornaamste doel van de schepping gezien. Heschel wil ons waarschuwen voor deze wijze van denken, waarin kennis macht is, waarin waarde een ander woord is voor behoefte, waarin de mens bereid is zichzelf te beschouwen als 'een zoeker naar een maximum aan comfort tegen een minimum aan inspanning'.

Voor de moderne mens lijkt alles berekenbaar, alles tot een getal herleidbaar. Hij lijkt waarde gelijk te stellen aan dat wat hem voordeel oplevert.

Niet de kracht en de schoonheid, als een louter esthetisch genieten, maar de grootsheid van de schepping wil Heschel de moderne mens laten hervinden. In de Bijbel vindt hij zes categorieën, die de grootsheid en de reactie van de mens daarop in drie correlatieve woordparen beschrijven: het verhevene en de verwondering, het mysterie en ontzag, heerlijkheid en geloof. In elk van deze drie woordparen verwijst het eerste steeds naar een werkelijkheidservaring van de mens, het tweede naar de wijze waarop hij daarop kan reageren. Al deze woorden verwijzen naar de dimensie van het onuitsprekelijke, zoals hierboven reeds werd gesteld. Voor Heschel is het onuitsprekelijke een fundamentele werkelijkheidservaring en geen vervanging van het rationele. Het vormt juist de bron van inzichten die kunnen leiden tot het ontdekken van nieuwe kennis. De godsdienst heeft dan ook niet als taak te wedijveren met de rede, maar ons te helpen wanneer de rede slechts een gedeeltelijke uitkomst kan bieden. Het besef van het onuitsprekelijke als de bron van kennis en inzicht is een intellectueel streven uit de diepte van de rede. Heschel ziet menselijk leven als een ontmoetingspunt van verstand en mysterie, van het rationele en het transcendente. Het is daarom onterecht Heschel te bestempelen als antirationeel of als louter mysticus.